

MUSTAFA ÇOKAYULI

Mustafa Çokay'ı hatırlamak, onun yaptığı işi belirlemek, sadece geçmiş tarihimize itibar ve hürmet değildir. Öyle dersek, M. Çokay'ın ulaşmak istediği hedeflerinin değerini, uğruna hayatını bağışladığı ülküsünü anlayamamak anlamı çıkardı. Vatan hizmetini en yüksek seviyede yerine getiren, ne yazık ki, en önemli isteğinin gerçekleştiğini görmeden vefat eden bu aydını bugünkü vatandaşlarının nasıl anlayıp değerlendirmeleri gerekiyor ?

Bizim anladığımızı göre, M. Çokay, halkımızın geçtiği yolu, özellikle XX. Yüzyıldaki kaderini tayin etmek için benimsediği, ilmi ve tarihi kavram "Türkistan" ve "Türkeli" ülküsüdür. Öyle deyişimizin sebebi, Mustafa Çokay'ın ulaşmak istediği hedefi sadece Kazak ülkesine, bugünkü bağımsız Kazakistan tarihine bağlarsak, Mustafa Çokay'ın şahsiyetini ve ulaşmak istediği asıl hedefini anlayamadığımızdır. Çünkü Mustafa Çokay, Kazak ülkesinin bağımsızlığını Türkistan'ı eski zamanlardan beri ana yurt edinen diğer kardeş halkların bağımsızlığından ayırmamıştır. Mustafa Çokay için Türkistan bütünlüğü ve Türkistan bağımsızlığı eksik kavramlardır. Rusya baskısından kurtulma, Türkistan Türk halkları için bağımsız Devletler Birliği Federasyonunu kurmak demektir.

Öyle ise, önce "Türkistan" kavramı ve onun yeniden canlandırılmasından bahsedelim.

Bu arada ilk hatırlanması gereken, "Türkistan" kavramının eski, yani 1917 yılı Ekim devriminden önce ilmi kaynaklarda, basım yayınlarda, yönetim belgelerinde ilmi, siyasi, teorik ve kültür kavramı olarak kullanılmasıdır.

1924 1925'li yıllarda gerçekleştirilen Sovyet idari taksim sistemine göre Rusya imparatorluğu içerisindeki Eski Türkistan'ın yerine Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen ve Tacik adında beş cumhuriyet meydana geldi. Bundan sonra bu coğrafyanın eski "Türkistan" adı kaldırılıp, Orta Asya ve Kazakistan Cumhuriyetleri olarak Sovyetler Birliğine dahil edildi. 1985 yılında başlayıp, 1991 yılı Aralık ayında sona eren Sovyetler Birliği'nin dağılması, sadece eski Türkistan topraklarında bağımsız beş devletin ortaya çıkmasını değil, onunla birlikte belli bir derecede tarihi "Türkistan" kavramının canlanmasını da sağlamaktadır. Bu canlanmanın sebebini sadece

Prof. Dr. A.KOYGELDIEV

Kazak Türkçesinden Aktaran:
Banu MUHYAYEVA

halklarının tarihi birliğidir. Başka bir tabir ile, Türkistan halkları eski tarihi dönemlerin olaylarını tekrar yaşamaktadır. Yani belli bir baskının dağılması, onunla beraber oluşan ideolojik ve medeni, manevi değerlerin ortadan kalkması, Türkistan halklarına tarihi boyunca her zaman "şimdi ne olacak?", "yol nereye doğru gidecek ?" sorusunu tekrar öne sürmüştü. Bugün de bu sorunun yeniden gündeme geldiğini anlıyoruz. Bu soruların oluşmasına iç ve dış faktörlerin etkisi olduğu bilinen bir gerçektir.

İç sebepler Türkistanlı devletlerin iş birliği, ekonomik ilişkilerini zamanın taleplerine uygun yeni seviyeye ulaştırmaktır. Bu belli bir derecede öteden beri süre gelen kalıplaşmış faydalı ekonomik ve ticari ilişkileri geliştirmektir. Karşılıklı ilişkilerde etkisi bilinen aşağıdaki faktörleri de dikkate almalıyız.

Birincisi, Türkistan ülkesini XX. asrın 1980 'li yıllarının sonuna kadar yöneten Rusya'nın (sonra Sovyetler Birliği) dağılmasına rağmen, onun tekrar yerine dönme isteğinin olmayacağını kimse söyleyemez. Program düzeyinde yorumlanan öyle bir fikrin mevcut olduğu Rusya'da yayınlandı ve devlet politikası niteliğinde de bu gibi hareketler görünmektedirler. Böyle düşüncelere ve hareketlere şaşmamak lazımdır. Çünkü Rusya belli bir jeopolitik sahada kendi menfaatını düşünecektir. Ama, onların bu hareketleri bundan sonraki dönemlerde Türkistan halklarının menfaatlerine ne kadar uygun gelecek mesele ordadır.

İkincisi, Türkistan'ın bir taraftaki komşusu Çin'dir. Türkistan'ın doğu bölgesi bu devlet içerisinde. Tarihi tecrübenin gösterdiği gibi, Türkistan halklarının bu devlet ile ilişkileri genelde barış olmasına rağmen kolay olduğu söylenemez. Çin ve Rusya'nın stratejik amaçlarının Türkistan bölgesinde buluşması, belli derecede Türkistan Çin ilişkisini zorlaştırmazsa bile kolaylaştırır.

Üçüncüsü, Türkistan şimdi belli derecede ABD, Batı Avrupa ve Japonya gibi büyük ekonomik, siyasi, medeni merkezlerin amaçlarını birleştirip yüzünü bölgeye doğru çevirdiği ülkedir. Bu bölgede kendi çıkarını düşünen Batılı devletler, komünist ideolojiden kalan boşluğu, Batı medeniyeti değerleriyle doldurma gayesinde. İşte bu durumlarda tarihte ortak

adla adlandırılan Türkistan bölgesinde oluşan devletlerin kendi ortak menfaatleri hakkında birlikte düşünmemesi mümkün değildir.

Öyle ise, bu tabii ortak hedefi koruma döneminde M. Çokay'ı destekleyen "Büyük Türkistan Ülkesi" hangi yer tutacak, onun tarihi esasları bugünkü duruma ve geleceğe göre nasıl değerlendirilecek ?

Fars dilindeki "Türkistan" kelimesi, Türk ülkesi anlamına gelmektedir. Türk ülkesini böyle adlandıran Sasanid İranlılarıdır (III. VII. Asırlar). Türk ülkesinin sınırları Türk halklarının yerleşmesine ve türlü siyasi durumlara göre değişiyordu. X. asrın başlarında bugünkü coğrafi şeklini aldı. Batı sınırları Ural dağının güneyini, Cayık, Ural nehrini, İdil'in (Volga) denize ulaştığı havzasına kadar, Hazar denizi, kuzeyinde İrtiş nehrini, doğusunda Doğu Türkistan'ın doğu sınırlarını, güneyinde ise Horasan ve Kopetdağ dağları sınırlarını kapsamaktadır.

Dünya kaynaklarında son yıllara kadar Türkistan ikiye ayrılıyor. "Doğu Türkistan" ve "Batı Türkistan ". Doğu Türkistan Çin devletinin içerisinde (XVIII. asır) ortalarında Çin'e bağlı olduktan sonra, "Çin Türkistanı" Çin kaynaklarında "Sinsızan" (2) diye geçiyor. Batı Türkistan ise XVIII XIX asrın ikinci yarısında Rusya İmparatorluğunun egemenliği altına girdi. Kaynaklarda "Rus Türkistan'ı" diye geçiyor. Doğu Türkistan'ın toprak ölçüsü 1. 503.563 ise, Batı Türkistan'ın 3.836.503 km²'dir. İkisi birlikte 5.340.066 km² alan kaplamaktadır.

Bunlardan başka yerli halkın nüfusuna göre adlandırılan "Afganistan Türkistan'ı" ve "İran Türkistan'ı" kavramları da geçmektedir.

Türkistan Tarihinde Kısa bir Gezi

Bizim çalışmalarımızın konusu Batı Türkistan'dır. "Türk eli", "Türkistan" bizim için bir program, bir kavram, bir ölçüdür. Öyle ise, o, ne zaman hangi sebepler ile ortaya çıktı ? Bize göre, onun meydana gelmesi, Türk boylarının komşu devletlerle ve iç mücadele sonunda kendilerinin ortak etnik menfaatlerini birlikte koruma ihtiyacını kavradığı ve sosyal gelişmede o seviyeye ulaşabildiği zamandır. Hun, Üysin ve Göktürk devirlerinde vardı, bütün bir fikir birliği olarak ortaya çıktığı dönem VI VIII. asırlarda kavim olarak değil, ortak Türklük ülküsü esasında

gerçekleşen, ilk Türk devletlerinin oluşması dönemine rastlıyor.

VI. asrın ortasında şimdiki Moğol topraklarında Türk Kağanı ortaya çıktı. Devleti Bunun Kağan yönetti. Bununun dibinde kuvvetli bir devletin ortaya çıkmasından Çin'deki Tan sülalesi (612-907 yy) hoşlanmadı. Kağanlığın iç mücadelesinden yararlanan Çinliler 630 yılında topraklarını ele geçirip, 50 yıl boyunca kendilerine tabi tuttu. Türklerin sosyetesini, Çinlilere bağlı kaldıklarından çocuklarına Çin eğitimi ve kültürünü öğretip, onların unvanlarını kabul etmeye başlıyor. Böylece Türklerin Devlet birliği ve bağımsızlığı tehlikeye düşüyor. Bu düşüncüyü anlatan büyük Kül Tegin yazıtında şöyle diyor: Bu gibi ağır dönemlerde Kutluğ Kağan yöneten Türkler baş kaldırıp, devlet bağımsızlığını elde ediyor, ülkeyi birleştirme hedefini yerine getirebilen Kutluğ Kağan' a halkı İleriş unvanını veriyor.

İleriş'ten sonra Tan baskılarına karşı mücadeleyi Bilge Kağan, Kül Tegin ve Tonyukuk sürdürdü. Bu üçlü dönemine bütün Türk dünyası ülküsünün yükseldiği dönem dememiz doğru bir ifadedir. Buna, tarihi devirlerdeki Türk yurdunun üç büyük devlet adamına diktiği anıtlardaki yazılar tanık oluyor. Bunlar sadece sıradan kahramanlara, tanınmış yöneticilere dikilen anıtlar değil, vatanın ağır dönemlerinde en önemli meseleleri çözebilen devlet adamlarına Türk halkı tarafından gösterilen saygıdır. Anıtlardaki yazıların ortak fikri, Türk halklarının birlik ve bağımsızlığını koruma ülküsüdür.

Tarihçi A. N. Gumilev'in Türk Kağanlığı ile Tan sülalesi arasındaki mücadelenin sadece devletler arasındaki çatışma olarak değil, bununla birlikte medeniyetler, dünya görüşü arasındaki çatışma olarak değerlendirmesinin (GUMİLEV, 1953) önemi büyüktür. Çünkü bu devrin kendine özgü özellikleri var. Türk medeniyetinin oluşum dönemi idi. Göçebe ve yerleşik hayatın sıkı bağlantısına dayanan ekonomi sistemi, Türk dili ve fonetik yazısını, kamuoyunu, on iki hayvan isminden meydana gelen takvim sistemini oluşturması bunların delilleridir.

Sonuç olarak Çin devleti ile aradaki bin yıllık mücadele Türkler için "Bütün Türk Dünyası" ülküsünü ortaya çıkardı. Türklerin bundan sonraki takdiri için bu netice Çin Setti' nin dikilmesi kadar önemlidir.

VII. asrın sonlarında Turan'ın batı bölgesi Arap hilafeti içerisine girdi. Arap baskısı ilk dönemlerde yerli ekonomi ve medeniyete zararı olmasına rağmen sonraki dönemlerde çeşitli ülkeler ve medeniyetler arasındaki ilişkilerin gelişmesine, İslam esasına dayanan IX-XI. asırlarda Turan, yakın doğudaki olağanüstü medeni birikime yol açtı. Bu durum Turan halklarını küçük kavimler dağınkılığından, halkını da yerleşik yaşamı ve ticareti, el sanatını benimsemeye, merkezi devlet birliğinin oluşmasına, İslam dini ve medeniyeti temelinde manevi olgunluğa ulaşmasını sağladı.

Orta asır Batı Avrupa'sında Latin dilinin büyük önemi olduğu gibi, Arap hilafeti ve ona yakın bölgelerde Arap dili universal ilim ve edebiyat dili haline geldi. Bununla birlikte bu durum belli derecede Türk dilinin gelişmesinde zararlı oldu. Bundan dolayı Türk dili ve kültürünün ortak Türk medeniyetinin sönmemesi için, bunun gibi büyük hedefler uğruna hizmet eden yazarlar ortaya çıktı. Onlar, " Bütün Türk Eli " ülküsünün yeni şartlara uygun yeni çağını, yeni tarihi dönemini açtılar (X. XI. y. y.). Manevi kültür sahasında açık boy gösteren bu hareketin başında Yusuf Has Hacıp Balasağun, H. A. Yesevi, M. Kaşgari gibi büyük düşünür ve alimler gelmektedir. Onlar, tabii " Bütün Türk Eli " ülküsünü fikir olarak ortaya attıklarını düşünmemişlerdi, fakat bu anlamı taşıyan büyük manalı iş yaptılar. Çünkü bu alimler Türk dilinde veya Türkler hakkında eserlerini yazarak, Türk dili imkanlarını aşmakla yetinmediler, bununla birlikte, Türk medeniyetinin de dünyaya açılmasını sağladılar. Her medeniyet için bundan önemli iş olmasa gerek. (BALASAĞUN, 1986)

Genel olarak bu tarihi dönem (IX.-X yy.), Türk dilinin Arap diliyle beraber ilim ve yazı, edebiyat, felsefe ve din, siyaset ve hukuk dili olduğu dönemdir. Onun bu dereceye yükselmesinde Arap, Müslüman medeniyetinin tesiri engindir. Başka bir tabirle bu tarihi dönemde Türk medeniyetinin kendi enginliğini hissetmesi, olgunluğa ulaşması İslam dini ve Arap medeniyeti ile gerçekleşti. Bu bakımdan, hilafet medeniyetinin Türk medeniyeti için, belli derecede, başka medeniyetlerle uzlaştırıcı görevini yaptığını yok sayamayız.

Bu tarihi dönemde oluşan Türk medeniyetine has özellikleri tespit etmeliyiz. O, ilk olarak,

Türklerin göçebe kısmı, resmi olarak günlük yaşamında eski dini Gök Tanrı inancını devam ettirdi. Göçebe yaşamında başka türlü olması mümkün değildi.

Mescit, medrese, mekteplerin eksikliğinden dolayı İslam yeni duruma göre uygulanmıştır. Böylece iki dini görüşün kaynaşması göçebe yaşamın taleplerine göre, üçüncü bir dini görüş ve dünya bakışının oluşmasına temel oldu.

Yukarıda belirtilen Y. Balasagun ve H. A. Yesevi eserlerinin sözlü ve yazılı geleneklere dayandıkları araştırmacıların hepsi kabul etmektedir. Böyle bir durum genel olarak göçebe Türk medeniyetinin ortak manzarası idi.

XIII. yy. Orta Asya Türk tarihinde yeni bir dönem açıldı. Onların eski vatanı, şimdiki Moğol topraklarında Türk ve Moğol kavimlerinin Cengiz bayrağı altında birleşmesi neticesinde Büyük Okyanus' tan Doğu Avrupa'nın batı sınırlarına kadar uzanan, Moğol İmparatorluğu ortaya çıktı. (XIII-XIV. yy.).

Her zaman tenkit edilmeyen tarihi dönemler vardır. Onlardan birisi de XIII. yy.'a kadarki Türklerin devlet ve askeri teşekkülü, Cengiz ve onun ortakları devrinde Moğollara hizmet ediyor. Hatta, bazı eski Türk boyları, tarihçi Reşidüddin'in dediği gibi, kökeninin Türk olduğunu unutup, başarılı Moğol tesiri altında kendilerini Moğol sayıyor. Böylece, Yedisu ve Sır boyundaki Otrar kalesinin dışındaki düşmanla içindeki Koruyucular bile kandaş Türklerdi.

Cengiz Han devrine kadar ki yazılı ve sözlü seçere kaynaklarına Raşid addin eserine dayanarak böyle bir yorum yapabiliriz. Birincisi, Türk halklarının XIII - XIV. y.y.' lardaki sınırları bugünkü kapsadığı topraklarla aynı yere geliyor. İkincisi, Cengiz Han'ın yönettiği Moğol kavimlerinin siyasi üstünlüğün güçlenmesi sırasında komşu Türk ve Moğol kavimlerinin arasında etnik karışmalar oluyordu. (FAZULLAH, 1952) Ama kısa süren bu dönem Türk boylarının tamamen Moğollaşmasına götürmedi. Moğollar eski Türk boylarını eritemedi. Çok sürmeden, onların tekrar ayrılmaya doğru gittiğini görürüz.

Başka bir tabirle, Moğollar ve Türklerin birleşmesi, sadece kendi arasındaki etnik karışmayı değil, belli bir amaçla ortaya çıkan siyasi ittifak olduğu kanaatim veriyor.

XIV. yy' ın sonu ve XV. yy' ın başlarında Moğol İmperyasının dağılmasından dolayı, Türk

halkı yeni safhada gelişmeye başladı. Emir Timur devri Türkistan ülkesinin kısa süreli olsa bile ekonomik, medeni, ilmi gelişmeye doğru gittiği dönemdi. Bu tarihi dönemde " Bütün Türk Eli " ülküsü daha ileri götürüldü.

Emir Timur ve başka Hanların sarayında Türk dili ilim ve edebiyat dili oldu. A. Nevai kaleminden doğan, " Ferhad ve Şirin " destanındaki şu sözler manevi dünyanın görüntüleri idi:

Hostovım, Nizami' yim diyemem

Şairlerin tanrısı Cami'ye eremem (SATA-ROUZBEKSOZO, 1972)

Ne yazık ki Türkistan ülkesinin bu yenileşmesi önceki, yani IX-XII. yy'daki ekonomik ve medeni gelişmeye ulaşamadı. Emir Timur'un idaresindeki devlet teşkilatı Kanun emriyle Semerkand'a toplanan el sanatçıları, onların hayalinde doğan Türkistan ülkesindeki mimari ürünleri, Uluğbek'in astronomik eserleri ve Babur'un müthiş yazıları Türkistan medeniyetini Batı Avrupa'daki gibi Pazar ekonomisi ve demokrasi yoluna götürmeye yetersiz idi. Ulu Emir' in vefatından sonra Türkistan ülkesinde kendi aralarındaki (feodal) iç mücadele yaygınlaştı. Genel olarak Doğu dünyasındaki ilim ve teknikte gerilik birkaç yüz yıl boyunca Türkistan'ı sardı.

XVIII XIX yy.'daki Rus sömürgesi Türkistan'a ekonomik ve medeni yenileşme getirmedi. Bin yıllar boyunca sömürgeci birkaç türünü başından geçiren Türkistan, Rusya'nın getirdiği baskıyı daha görmemişti. Siyasi yerel yönetim teşkilatı sömürge bürokratlarının eline geçti. Rusya emperyalizmi burada tamamen yerleşme hareketini ele aldı.

İç bölgelerden göç eden Rus ve Avrupalılar, yavaş yavaş Türkistan halkının çoğunluğu olmayı sağlayarak, Rus hakimiyetinin temelini oluşturdu. Türkistanlılar dünya medeniyetinden dışlanan "tuzemliler" sayılarak, " basit " yaşam gelenekleri kaldırılıp Ruslaşmaya mecbur oldu. Bütün iletişim kurallarını elinde bulunduran medya, Avrupa topluluğuna, Türkistan'ın yerli halkı yeni teknik ve teknolojisi, sosyal ilişkileri ve medeniyeti benimsemeye yeteneksiz olarak gösterilip, kendisi de buraya, Türkistan'a, Avrupa medeniyetini getirici izlenimi verdi. Eski zamanda dünya merkezleriyle doğrudan ilişkide bulunan Türkistan, artık batı ve doğu ülkeleriyle

ilişkinisi sadece Rusya aracılığıyla gerçekleştirilebiliyordu.

Daha yeni ekonomik gelişme seviyesindeki Rusya ise Türkistan'ı ucuz sermaye kaynağı, kendi mallarının pazarı olarak kabul etti. Böyle bir seviyede Türkistan, 1917 tarihindeki devrime geldi.

Ve İhtilal Sonrası

Çarlık hükümetinin yıkılışı ve onun peşinden gelen 1917 yılındaki ilk adımları sıralarında " Bütün Türkistan " ülküsü XX. yy'ın başında Türk Halkının bağımsız Milli devletlerini kurma çabalarında görünüyor. Buna yönelik çabalar, mesela, Kazak, Tatar, Başkurt ve başka halk aydınlarının siyasi hizmetlerinde görülmektedir.

"Alaşorda" ile "Erkin Baçkortostan" bunun delilidir. Türk halkının bağımsız devlet olma yolundaki hedefleri, onların birkaç yüzyıllık gelişme neticesinde, tabii olarak hak etmiştir.

Bununla birlikte bu hareketler, " Bütün Türkistan " ülküsünün yeniden geliştirilmesine engel olmadı. XX. yy'ın başında bu ülkü, ilk olarak Türk aydınlarının iki kısmına; (Çarlık döneminde oluşan ve Sovyet yöneticiliğine katılan aydınlar) (Yani batı' da İdil ve Cayık'tan itibaren, doğuda Kazak bozkırları ile Kırgız Aladağı arasındaki Türk halkına) yayıldı.

XX. yy'ın başında Türkistan Milli İstiklal iddiasına Tatar (Kırım ve Kazan), Başkurt aydınları hizmet ettiler. Bu tabii idi. Çünkü ilk Rus baskısı altına giren, onlarla mücadelenin değerini anlayan ve bu yolda tecrübe edinen de bu halklardı. İsmail Gaspıralı'nın "Tercüman"ı, Fatih Karimov'un "Vakit" gazeteleri, Tatar aydınlarının organize ettiği matbaalar, onların başlattıkları yeni eğitim, belli derecede Milli Türk İstiklaline hizmet etti.

Milli Türk İstiklalini XX. y.y başlarında Türk halkları arasında dağılan sultan nesilleri destekledi. Zeki Velidi Toğan kendi hatıralarında 1905 1907 yılları belli Dultan nesilleri Galiaskar Sırtlanov ve Selim Gerey Cantorin'in, Rusya Türkleri "coğrafi muhtarlığı" hakları için mücadelesini destekleyip, onların yardımıyla Gabdraşid Kazıy İbragimov'un "Avtonomya" adlı kitabı yayınladığım söylüyor. (TOĞAN, 1994)

Bu gibi hareketler daha sonra Rusyalı Türk aydınları arasında büyük rağbet gören federasyon

hareketlerine ulaştı.

XX. asrın başındaki Türk İstiklal hareketlerinin eski dönemlere kıyaslandığında epeyce güçlendiğini kabullenmek gerekir.

Emperya sahasında yayılan türlü siyasi akımlar Türk Halkları istiklal mücadelesine katkıda bulunmaya gayret ettiler. Onların arasında Kadetler Partisi, sosyal demokratlar, dini hareketler ve diğerleri vardı. Bu tarihi dönemdeki istiklal için mücadele tecrübesini eleştiren M. Çokay şu üç eksikliği gösteriyor. 1. Türk aydınlarının, Rus devrimci demokratlarına güvenip, onlara dayanarak istiklal umut etmesidir. 2. Bir grubun da siyasi başarıya dua ederek kavuşacağına inanmasıdır. 3. Hareket liderlerinin siyasi yönden olgunlaşmamasıdır. Genel hareketi birleştirebilen ortak bir programın olmaması, kendi aralarında anlaşmazlığı yarattı.

Mustafa Çokay, bu konuda fikrini açıklayarak, tarihi gerçeğin derinine götüren şu sonuçlara gelmiştir: " Sonra kurulup az bir süre yaşayan türlü Milli bağımsız devletler (bu arada önce Hokand Muhtarlığı, Alaşorda, Başkurdistan Cumhuriyeti ve başka hükümetleri söylüyor) tecrübesi, bize bir yandan Rus devrimcilerine güvenmemizin yanlışlığı ispatlıyor, Öte yandan, açıkçası herhangi bir ülkede azınlık halkın kendi devletini kurup, onu Rusya Emperyalizmi tırnağından koruyabilmesinin mümkün olduğu fikrinin yanlış olduğunu gösteriyor." (ÇOKAY, 1997)

Sovyetler Birliği zirvesine ulaştıktan sonra, 1920 yılları Türk dünyasının bağımsızlığını sağlama hareketi Sovyetler çerçevesinde devam etti. Bu mücadelenin liderleri, 1920'li yılların sonuna doğru, bu hedeflerine yeni Bolşevik iktidarında ulaşamayacaklarını anladı. Şimdi bu hareketten bahsedelim.

Metropolde Ekim Devriminden sonra, Taşkent'te Sovyet Türkistan bölgesi III. toplantısı, Milliyet otonomisi fikrini kabul edemeyeceğini bildirdi. 140 adamdan oluşan Türkistan Halk Komiserler Sovyeti toplantısı, sadece Avrupalı halkların üye olduğu yönetim kurulunu belirledi ve merkezi yönetimin V. İ. Lenin'e yolladığı telgrafında, merkezin bütün kararların yerine getirmeye hazır olduğunu belirtti. 26 Kasım'da 1917 tarihinde Kokand şehrinde IV. Bölge Müslümanlar toplantısı düzenlendi. Türkistan'da yerli halkların siyasi bağımsızlığını sağlamayı

hedefleyen ilkeyle bütün halkların haklarının korunacağını belirtti.

Kokond (Türkistan) Muhtarlığının meydana gelmesi Türkistan halklarının siyasi, ekonomik ve manevi bağımsızlıklarının görüntüsü idi. Fakat Bolşeviklerin iktidara gelmesi halkın bu arzusuyla uyuşmadı. Kokond'ı kana boğup, Muhtar Cumhuriyetlerini kuvvet kullanarak dağıttı. Bu sıralarda Türkistanlıların haklarını koruyan, Çarlık hükümetiyle mücadelede yetişen milliyetçi aydınlar idi. Onlar sosyal meselelerin çözülmesinde Bolşevik programını desteklemedi. Türkistan halkına Milli Otonomi talep edip, Milli meselelerin halkın doğrudan katılması ile çözülmesini arzuladı. İşte, bu programı ileri sürenler arasında Münnevver Kari, Mahmud Hoca Bekbudi, Ubaydullah Kodcayev, Mustafa Çokay ve taraftarları vardı. Bütün ve bağımsız Türkistan programını destekleyip, onun uğruna çalışan aydınlardan en ileri gelenleri Murseyd, Sultan Galiyev ve Turar Riskulov'un isimleri dikkate değerdir. Burada onların bu mesele konusundaki fikirlerini geniş bir şekilde dile getirmek mümkün olmuyor. Bu sebepten, esas fikirlerim dile getirmekle yetiniyoruz. T. Riskulov "Türkistan Muhtarlığının cumhuriyet olması hakkındaki programında" aşağıdaki fikirleri ileri sürüyor:

1. Madde: Sırderya, Jetisu, Fergana, Semerkand ve Hazar boyu bölgelerinden oluşan Türkistan, Kırgız (Kazak), Özbek, Türkmen, Karakıpçak, Kıpşak, Tatar, Tarançı/Uygur, Durgan vs., ve yerli yahudilerin vatani sayılsın, Rus, yahudi, Ermeni ise vb. Kelimsek (dıştan gelenler) sayılsın." (KONRATBAYEV, 1994: 129-135)

4. Madde: Şimdiki Sosyalist teşkilatlanma dönemi sadece toprak bölünüşü değil, milliyetler arasında sınırlarında ortadan kaldırılmasını gerektirdiğinden, Türkistan'ın beş bölgesinden oluşan coğrafi sınırları, herhangi bir ayrı sınır sayılmadan, Türk Sovyet Cumhuriyetine üye olmayı isteyen, yeni cumhuriyetin içerisine dahil etme imkanı var sayılsın.

6. Madde: İşçiler ve ezilen halkı enternasyonel zihniyetle birleştirme amacıyla, Türk halklarının Tatar, Kırgız (Kırgız ve Kazak), Başkurt, Özbek vb. olarak bölünüp, küçük cumhuriyetler kurmaya çalışma düşüncelerini komünist örgüt yoluyla ortadan kaldırmak ve beraberlik ülküsü için Rusya Federasyonu

içerisindeki diğer Türk halklarını da Türk Sovyet Cumhuriyetinde birleştirmek gerekir, bunları gerçekleştirmek için Türk halklarının özelliklerine göre birleşmeyi hedeflenmeleri gerekiyor. 1920 yılının Ocağında Taşkent'teki Müslümanların toplantısında kabul edilen bu programa göre, Türk Cumhuriyeti Sosyalist Milli Cumhuriyet olmalıydı. "Milliyet" ve "Devlet" kavramlarının Bolşevik programlara uygun gelmediği gerçektir. Ancak Sovyet iktidarının ilk yıllarında bu kavramların uygun gelebileceğini zanneden aydınların da olduğunu yok sayamayız.

T. Riskulov ve onun fikir taraftarları, sadece o dönemdeki devlet iktidarını değil, hatta Komünist Partisinin de Milliyet anlayışı esasında kurulabileceğini sandı. (KONRATBAYEV, 1994: 129-135)

T. Riskulov'un adı geçen programında, gelecek Türk Cumhuriyetindeki Komünist Partisini "Türk Halkları Komünist Partisi" diye adlandırmayı teklif etmesi bunun delilidir. (KONRATBAYEV) Bu fikir Türk Cumhuriyeti ordusu hakkında da söylendi.

Sonuçta, Türk Cumhuriyeti gelecekte Rusya Sovyet Fedarasyonu içerisindeki Türklerin bağımsızlığını sağlayan Muhtar Cumhuriyet esasına dayanan devlet olmalıydı. Bu sırada dikkate değer mesele, Türk Cumhuriyeti başka Türk devlet kurumları için her zaman açık, gelecekte ise devlet çapında konfederasyon esasında birleştirilebilmeliydi. Sovyet iktidarının son yıllarındaki gelişmesinin gösterdiği gibi, T. Riskulov'un fikri, devrimci havanın ortaya çıkardığı, o zamanın tarihi gerçeği, Sovyet gerçeğinin doğurduğu gibi bir olaydı. İmperyanın başkentinde ve yerli yönetimlerde onu dinleyen ne kurumlar vardı, ne yöneticiler.

Sultan Galiyev Dedi ki...

Bunu Sultan Galiyev'in kaderi göstermişti. Murseyid Sultan Galiyev'in fikrine göre, Rusya Roma emperyası, Arap hilafeti, Cengiz Han, Timur ve Osmanlı emperyasının gittiği yollara gidip dağılmaya uğrayan bir emperyadır. Onun yerine gelen SSCB'de ebedi olmayan, geçici bir olgudur. Bunların yerine bağımsız milliyet devletlerinin ortaya çıkacağı açıktır ve bu tabii bir şeydir. İşte, bunun gibi bu tarihi durumda SSCB içerisindeki Türk halklarının bütün bir devlet organizasyonunda birleşeceği kaçınılmaz

gerçektir. Ona gelecekte, komşu Doğu Türkistan'ın, Afganistan ve Rusya'daki Türk bölgelerinin de katılması ihtimali büyüktür.

"Benim fikrime göre", diye yazdı Sultangaliyev, "dünyada bu hareketi engelleyebilecek güç yoktur. Çünkü bu hareketin ülküsü çok ilerici ve devrimcidir. Onu geciktirmek, engelleyebilmek mümkün olabilir, ama kökünden yok etmek mümkün değildir." (SULTANGALİYEV, 1942: 469) Bu onun 1929 yılında yazdığı fikirdir.

M. Sultangaliyev, T. Riskulov ve M. Çokay gibi Sovyet hükümetinin Türkistan halklarını ayrı cumhuriyetlere ayırma politikasını desteklemedi ve onu açıkça belirtti bile. "Bana ... Sovyetler iktidarı ve partiya... Türk halklarını boy özelliklerine göre ayırma politikasını tekrar incelemesi gerekli gibi görünüyor, çünkü güçlenmekte olan reaksiyon güçlerin Türk Sovyet cumhuriyetlerini teker teker yok etmesi kolay olacak, bütün olursa buna yapamazlar." (SULTANGALİYEV, 1992) M. Sultangaliyev bu fikrini diğer bir eserinde tekrar söylüyor. O, "Moskova bugün Türkistan'ı ekonomik ve siyasi yönden zayıflatmak için Turan halklarını küçük kavimlere ayırmakta, ama iki yıl geçer geçmez parçalanmış Turan halkları, yeniden bütünlüğü elde etmeye çalışacak ve eskiden de kuvvetli birleşik bir devlet oluşturacaktır." (SULTANGALİYEV, 1995)

Oyuncak Cumhuriyetler Birliğini kurmak, dışarıdan milletlerin eşitliğini sağlayan devlet olarak görünmesine rağmen, gerçekte Milletler ilişkisinde yeni sitemin dışı kırmızı, içi beyaz politika yürüten yeni emperyalist anlayıştaki bir hareket olduğunu T. Riskulov'un da, M. Sultangaliyev'in de farkında olduklarını zaman göstermektedir.

Kuvvetsiz, hukuksuz cumhuriyetler oluşturmak her yerde " Vehkorosların " (Büyük Rus) üstünlüğünü sağlamayan "Bütün, parçalanamaz Rusya" politikasının yolu idi. Ama, insaniyet tecrübesinin gösterdiği gibi " bütün parçalanamaz" emperya olmaz. Sovyet emperyası da sadece tarih listesinde kalan emperya oldu. Sonuçta, "Türk Eli" ideasının ortaya çıktığı dönemler Türk halklarının tarih sahnesine çıkması ile, etrafındaki türlü etnik devletlerle yeniden münasebet kurmaları gerçekleşti. Onun meydana gelip, her türlü süzgeçten geçip, sosyal,

siyasi ve manevi faktör olarak uluslararası ilişkilerde yerine oturması; Turan Çin, Turan İran, Turan Ellenler alemi, Turan Arap Hilafeti, Turan Moğol, Turan Hungar, Turan Rusya gibi ilişkiler akımında, Türk halkları ortak tarihi menfaatlerinin farkında olup, onun uğruna bilinçli ve amaçlı mücadele etmesiyle doğrudan ilgilidir. Merkezi Asya tarihinde büyük iz bırakan Türk Çin, Türk Parsı, Türk Arap, Türk Cungar savaşları "Bütün Türkistan" ülküsünü güçlendirdi. Rusya emperyası Türkistan'a tamamen ve sağlam yerleşemeyince İngiltere ve Çin gibi rakipleriyle mücadelede zayıf düşeceklerinin farkında idi. Şimdi de öyledir. Diğer bir tabirle, "Bütün Türkistan" ülküsü, Türk halklarıyla birlikte yaşayıp, zaman süzgecinden geçip, ağır tarihi dönemlerde varolmalarını sağlayan çok önemli bir faktördür.

Bu ülküyü ortaya çıkaran, yukarıda belirtilen tarihlerden ders alan Türk halkıdır. Türlü tarihi dönemlerde bu ülküyü taşıyanların başında "Kültegin" yazıtının müellifi, Yusuf Balasagun, A. Nevai, M. Jumabayev gibi şahıslar geldi. Eski Türkistan topraklarında türlü tarihi dönemlerde yerleşip, birbirini etkileyen dini, etnik ve medeni etkilere rağmen "Büyük Türkistan" ülküsünün süre geldiğini hayat göstermektedir. Türkistan yurdu ve topraklarına eziyet veren sosyal kataklizmlerden sonra bu ülkü ölmez, anka kuşu gibi yeniden canlanmaktadır.

Mustafa Çokay, tarih sınavında yaşayan, zamandan zamana, nesilden nesle devam etmekte olan "Bütün Türkistan" (Büyük Türkistan) ülküsünün devam ettiricisi oldu. "Türkistan" kavramının tarihi gerçek ve hayat damarında yetişen bu ülkü uğruna mücadele eden seviyesine ulaşabildi. Eski Türkistan, tarih yürüyüşünde birkaç kere başından geçirdiği benzer olaylar, yani belli bir dönemde ortaya çıkıp, sonra dağılıp emperya baskısından kurtulma durumunu günümüzde de başından geçirmektedir. Bu gibi tarihi durumlarda ortaya çıkan sorulardan birisi " Türkistan'ın bundan sonraki takdiri ne olacak? Çok budaklı Türk yurdu ne yaparsa, bağımsızlığını ve başka ülkelerle eşitliğini koruyarak, dünya medeniyeti yolunda gelişebilir?" XX. asırda bu soruların cevabını arayarak, önemli fikirler sunan Türkistan evlatlarından biri de Mustafa Çokayulu idi.

Bu küçük çalışmamızda bu devlet adamının

ileri sürdüğü bütün Türk yurdu ülküsünden bahsetmek istiyoruz. Bununla birlikte, bu ülkü uğruna çalışan alim Zeki Velidi Toğan ve baş yazılarını da dile getirmemek adaletsizlik olurdu. Mustafa Çokayulu'un tarihi hizmeti tarihi ortaya çıkararak tarihidir. Her milletin dünyada, uluslararası ilişkiler sisteminde kendi yerini bulabilmesi için devlet bağımsızlığı; milliyet bilincinin harekete geçebilmesi gerekir. Başka bir ifadeyle, devlet bağımsızlığı, o milletin nesilden nesle süre gelen sürekli manevi arayışının, faaliyetinin, döktüğü terin ve bağımsızlık uğruna dökülen kanın neticesinde elde edilecektir. Dünyada insanın bilinçle yaşamaya başladığı zamandan beri devam eden gelen gerçeklerin biri de budur.

Kazak toğrağında nice asırlardan beri devlet ve bağımsızlık için nice kanlı mücadeleler yapılmış ve bu hareket Alaş aydınları sırasında yeniden gündeme gelmişti. Hatta daha dünkü XIX. asır Kenesan Kasımol'la başlayan milli ayaklanma da zihinsel hedefi yönünden Alaş hareketi seviyesine ulaşamadı. Arasında yetmiş yıl gibi bir süre olan bu iki hareketi kıyaslamak uygun olmaz. Çünkü onların hedefi, ruhları ortaktır, biri ötekini değişik zaman içinde devamıdır. Buna rağmen Alaş hareketi halkımızın kendi aydınlarının devlet bağımsızlığı hakkında ilk olarak zihinsel yönden gündeme getirerek hareket etmesidir. Meseleye ilmi yönden bakarsak, meselenin bu yönünden bahsetmemek mümkün değildir.

Bu, orta çağ karanlığı ile baskıda boğulan Kazak halkı için, yeni medeniyete, XX. yüzyıl medeniyetine doğru akan insan seline katılmaktadır. Bununla birlikte bu gaye Kazak halkının doğru yolda olduğunun delilidir. Ne yazık ki, Alaş aydınlarının başlattığı Kazak halkının manevi olgunluğu zirveye ulaşamadı. Emperyanın, partiyanın tarihinde özel yeri olan Alaş hareketini hatırladığımızda canımızı acıtan durumlardan biri de budur.

Mustafa Çokayoğlu XX. asır başında Milli mücadele ve sosyal yenileşme hareketlerinin başlatıcılarından biri idi. Bu sebepten de, sömürgecilere karşı hareket ettiği için sürüldü. Her sosyal hareket başlatıcılarının, her birinin yerine getirdiği göreve göre tarihte yeri oluyor. Mesela, Alihan Bökeyhan, Ahmet Baytursunulu ve Mirjakıp Dulatulu'nun XX. asrın başlarında milli

ayaklanma, Alaş hareketinin teorik meselelerinin organize edilmesinde rolleri büyüktür. Türkistan halklarının , Kazak halkının XX. yüzyıl Milli ayaklanma tarihinde Mustafa Çokayulu'nun kendisine has bir yeri vardır.

XX. yüzyıl ilk başlarında, Alaş ve Milli hareketin önemli iki dönemi vardı. Biri, yaklaşık 1905 yılından Alaşorda hükümetinin kurulduğu 1917 yılının Aralığına kadarki dönemi kapsıyor. İkincisi, iç savaş ve Sovyet iktidarının teşekkül etme döneminden, 1930'lu yılların başlarında Alaş aydınlarını cezalandıran mahkeme süresi ile sona eriyor.

Mustafa Çokayulu milli ayaklanma hareketlerinin bu iki döneminde de öndere uygun faaliyetlerde bulundu.

Bu tarihi dönemde önce Çarlık, sonra onun yerine geçen Sovyet iktidarına karşı milli bağımsızlık bayrağını kaldıran Türkistan (Kokond) ve Alaşorda hükümetlerini kurmak için çalıştı. İkincisi de Avrupa'daki Türkistanlı emigrasyonun (Avrupa'ya göç edenler) lideri olarak, Batılı demokratların dikkatini çekebildi. Stalin totaliter sisteminin Türkistan'daki politikasının sömürgeci niteliğini açıklayarak yayınladığı eserleri ve sürekli yayınları ile bizim tarihimizin yeni safhadaki siyasi hizmetini başlattı. Aşağıda bundan bahsetmek istiyoruz.

Rusya emperyası ideologları, İdil ve Jayık'ın doğu tarafındaki Türk halklarını bağımsız etnik, siyasi, medeni güç olarak görmek istemedi. Aksine onları imparatorluğun güçlenmesi sırasında kendilerine has özelliklerinden ayrılıp, Ruslaştırılması gereken nüfus olarak gördü. Emperya bu stratejik hedefe ulaşmak için, türlü tarihi dönemlerde türlü hileyle hareket etti. Emperyanın politikasını inceleyen ilmi eserler gereklidir. Fakat bu nitelikteki eserler yayınlanmadı. Buna rağmen, merkezden Türk halklarını yöneterek ezme ve Ruslaştırmada kullanılan bazı yöntemleri söyleyebiliriz.

Rus baskısına öncelikle uğrayan Tatar ve Başkurt halkları idi. Ele geçirmek için ilk önce bu halkların yeni teşekkül eden devlet sistemini ortadan kaldırdı. Devlet, beraberlik ve bağımsızlık belgelerini ortadan kaldırmaya, toplumun kendisini koruyabilme yeteneğini kökten yok etmeye çalıştı. Rus yönetimini oturtmak için kullandıkları yöntemleri; yeni sistemi kabul etmek

istemeyen Tatar, Başkurt ve Nogay beylerini toprak sahipliğinden ayırmak, bazılarını iç Rusya'ya sürüp kabul edenlere ise bazı kolaylıklar sağlayarak, kendilerine çekmeye çalışmaktır. Yerli yöneticilerden kalan evler, saraylar, verimli topraklar iç Rusya'dan göç eden Rus pomesçikleri, tüccarları ve din hizmetçilerine paylaştırdı. Yeni topraklardan pay alıp zengin olmayı ümit eden bozgunlar veya efendisinin eziyetinden kaçan kaçaklara türlü kolaylıklar sağlandı. Onların yeni coğrafik ve etnik ortama kolay alışmaları için türlü ekonomik, siyasi ve medeni faaliyetler yapıldı. Sömürge yönetiminin bu amaçla kullandığı büyük işlerden biri de Türk halklarının hayatından İslam'ı uzaklaştırmaktır. Yeni yönetim Rusya'ya karşı, İslam dininin manevi karşılık oluşturabileceğinin farkında idiler. Bu sebepten İslam dininin Türk halkları yaşamındaki tesirini zayıflatıp, sonra yok etmeye çalıştılar. Mesela, sadece 1742 yılında Kazan bölgesindeki 546 mescidin 415'ini yıktığını söylemek yeterlidir. (URAL, 1993)

XIX. asrın sonu XX. asrın başında yönetimini Orta Asya'ya kadar uzatabilen Rusya Başkurt ve Nogay ülkelerinde kullandığı yöntemleri yeni ülkelere de uygulamaya başladı. Yaşam kaynağı olan ata yurttan, gelenek görenekten, kültürden ayrılma tehlikesi bu ülkelerde de oluştu. Bu durumda Rusya sömürmesine karşı gelebilecek bir güç gerekli idi. Böyle bir gücü Rus emperyasına tabii tutulan Türk halklarını birleştirerek oluşturmak mümkün idi. Türkçülük ve İslamcılık (Pan Türkizm ve Panislamizm), Rus baskısına karşı mücadele sırasında ortaya çıktı. Aslında Pantürkizm ve Pan islamizm savunma ideolojisi idi.

Rusya emperyasında XX. asrın başlarında Türk halkları arasında milli ayaklanma hareketi oluşmadan önce baskıya karşı mücadele genel İslam hareketi şeklinde ortaya çıktı. Onun yönlendiricileri, Devlet Dumasının Müslüman hareketi idi. İdeası milli ayaklanma niteliği taşıyan İslam hareketi içinde İsmail Gaspırski, Sadri Maksudov, Ali Mardan Topçubayev, Selimgerey Cantörin gibi aydınlar bulundular. Kazak toplumunun müslüman hareketi hizmetinde büyük çalışmalar yapan, özellikle A. Bökey-hanov'ı ve M. Çokay'ı belirtmek gerekir. 1916 yılının Aralık ayında M. Çokay, A. Bökeyhanov'ın teklifleri üzerine Müslüman

hareketi bürosu sekreteri olarak tayin edilmişti.

Rusya Müslümanları ve Türk halklarının milli ayaklanma dönemlerinde çıkarılan yayınlar da vardı. Başlıcaları "Tercüman" ve "Vakit" gazeteleridir. Kazak milli mücadele hareketinin ilk ideolojik yayını olarak ve bu görevi sonuna kadar götürebilen A. Baytursmov'un " Kazak " gazetesidir. 1905 Rusya devriminden soma gelişen Bütün Rusya Müslüman hareketi ilk olarak, Duma seviyesinde Türk ve diğer Müslüman halklarının en önemli siyasi ve sosyal meselelerini gündeme getirdi. İkinci olarak, Tatar, Kazak ve başka Müslüman ülkelerin genç ve milli ayaklanma hareketinin gelişmesini destekledi.

İlmi kaynaklarda Müslüman Türk hareketlerini araştıranlar, haklı olarak, bu hareketlerin " Rusya'ya karşı " olduğu gerçeğini teorik yönden açıklamaktadır. Onların asıl amaçları ise, Rus emperyasına tabi Türk ve Müslüman halkları baskıdan azat etmek idi. Bu sebepten Rusya Müslüman hareketinin programında görevler belirlendi.

Öğrencilik ve gençlik çağı emperyanın siyasi merkezlerinden biri olan Petersburg'ta geçmesi, Mustafa Çokay'ın sosyal görüşlerinin oluşması, bağımsızlık hareketi aydınlarının geçtiği yola benzemektedir. Hepsi de Rus emperyasının Ural'dan geçip, Türk halklarının tarihi vatani, dünya medeniyetinin ocaklarından biri olan Orta Asya içerisine doğru ilerleyip, onu sömürge bölgesine dönüştürdüğünü farkettiler. Hepsi de bu hareketin yerli halkların ayak altı edildiği dönemde milli duygularını farkettiler. Kendilerinin bu dönemde yönlendirici ve itici güç olabileceklerinin anladılar. Yaklaşık 1914 yılında başlayarak Müslüman hareketi hizmetine katılan 1916 yılında onun sekreteri olan Mustafa Çokay, belli derecede, bütün Rusyalı milli ayaklanma ve Müslüman hareketinin içinde bulundu. Bu durumun getirdiği avantaj, emperya içerindeki Türk ve Müslüman halkların yaşamındaki en önemli olaylar konusundaki çok değerli bilgilerin burada çalışanların elinden geçmesidir.

Mustafa Çokay Devlet Duması hareketine, 1916 Türkistan'daki trajik olayla ilgili Duma ve hükümet huzuruna bildiri hazırladığı sırada katıldı. Bildiri hazırlama görevi A. F. Kerenskii'ye yüklenmişti. Lüzumlu bilgileri toplamak için A. F. Kerenski 1916 yılının sonbaharında Taşkent'e geldi. Onunla birlikte

gelen Duma temsilcileri (vekil) arasında M. Çokay da vardı. O, yılın sonuna kadar yüksek yönetim huzuruna sunulan bu bildirin hazırlanmasında M. Çokay'ın da katkısı vardı.

Şubat devriminde M. Çokay Petersburg'ta idi. 1917 yılının 20 Martında A. Bökeyhan ve M. Dulatulu ile birlikte Kazak gazetesinde yayınlanan "Alaş ulu" adlı bildiriye imzaladılar. Bu bildiriye yazarlar, Kazak halkının geçici hükümeti destekleyeceğini bildirdi. Bu yılın yazına doğru Kazak aydınları, I. Dünya Savaşı'ndan dönen Türkistanlılar meselesini çözmeye uğraştı. Onların arasında M. Çokay da vardı.

M. Çokay başka Türkistanlı aydınlar gibi Şubat devrimini destekleyerek, geçici hükümet sırasında Türkistan'daki siyasi olaylara katılıyor. 1917 yılının Nisan ayında bir hafta boyunca Taşkent'te süren bölge Müslümanları toplantısında, Türkistan Bölge Merkezi Müslüman Şurasını kuruyor, onun başkanlığına M. Çokay'ı getiriliyor. Bu Türkistanlı aydınlar tarafından gösterilen en büyük güvenini göstergesi idi. Bu olay hakkında M. Çokay'ın kendi hatıralarında şöyle yazıyor: " Çok önemli olan Milliyet Şurası başkanı olmak beni sevindirdi. Şura üyeleri arasında yaşımın küçük olması, benim bu makamı kabul etmemi zorlaştırdı. Bu durum sadece benim otoritemden kaynaklanan bizdeki aydınların azlığı ve ihtiyacın görüntüsü idi. Ben Türkistan Milli hareketine bir asker, bir işçi olarak katılsam bile, kendimi en mutlu adam olarak hissedirdim." (ÇOKAY , 1997) Bu hizmetiyle birlikte M. Çokay bu yılda Taşkent'te Sırderya bölümü yöneticisi, Türkistan komitesi yanındaki Bölge Sovyeti üyesi ve başka hizmetler yaptı.

Ancak, geçici hükümet, özellikle onu yerine geçen Sovyet iktidarı, Türkistan halklarının kendilerini yönetme hakkını tanımadı. 1917 yılının 22 Kasım 'nda hizmetine son verilen Türkistan bölgesi Sovyetler hükümetini kuruyor ve onun üyeliğine yerli Müslümanlardan hiçbir vekil almıyorlar. Bu durum, M. Çokay başkanlığındaki " Türkistan Bölge Müslümanlar Şurası" nın açık harekete çıkmasına sebep oluyor. Bu yılın 26 Kasım'ında Kokond şehrinde çalışmaya başlayan "Bölge Müslümanlar Toplantısı" Türkistan halklarının kendilerini yönetmeleri için, Türkistan'ı Rusya Federatif Cumhuriyeti ile beraber coğrafi autonomyal

(muhtarlık) olarak ilan etti. Türkistan geçici hükümetini kurdu. Önce, M. Çokay bu hükümetin dış işleri bakanı, iki hafta sonra başkam oldu.

Türkistan Muhtar Cumhuriyeti'ni ilan eden M. Çokay ve onun arkadaşları bu hedefe ulaşmanın ne kadar zor ve dehşetli olacağını farkında idiler. O, toplantıdaki konuşmasında: "Sizler bir anda devlet kurmak istiyorsunuz. Ona bizde insan gücü ve iman yoktur. Asker kurulmadı. Rusya ne kadar bunalımda olsa bile, bizden çok kuvvetlidir. İlan etmek kolay, ancak bizim durumumuzda onu muhafaza edebilmek çok zordur" demişti.

1917 yılının bunalımında bu düşünce bir tek M. Çokay'ı endişelendirmemiştir. Bu fikri Alaşorda Otonomisi kurulduğunda A. Bökeyhan da belirtmişti.

1917 yılının Şubatı'nda Bolşeviklerin kuvvetle Kokond'ı yerle bir edip, dağıttıkları Türkistan (Kokond) Muhtar Cumhuriyetinin hedefi neydi? Sovyet tarihinin, bilinçli olarak saptırıp, feodal nitelikte göstermeye çalıştığı Türkistan otonomisi, sadece bir şehir kapsamında olay değildi. Türkistan halklarının kendini yönetme haklarını kabul etmeyen Taşkent Sovyet iktidarına karşı ortaya çıkan, bütün Türkistan çapındaki bir olay idi. Bu hükümet hiçbir zaman seperatif amaç gözetmedi. Bolşevikler iktidarı ise Kokond otonomisini kuvvetle bastırarak, yerli halk huzurunda Kazakların ayak altı edilmesinin örneğini gösterdi. Kokand Hükümetinin üyeleri, Türkistan Sovyetler toplantısına yollanan mektubunda yeni yönetim ve ideolojinin halka zorla kabul ettirildiğini söylüyor: "Hiçbir hükümet, mükemmel bir şahıs yönetse bile, halkın kendisinde olmayan idealler ve ülküleri ortaya çıkarmaz ve buna güçleri de yetmez." diye yazdı.

1917 yılının Aralık ayında M. Çokay Orınbor'daki II. Kazak toplantısına katılıp, teşekkül eden Alaşordu hükümetine katıldı. Böylece yeni kurulmuş olan iki hükümete de üye oldu. Bunun sebepleri vardır:

İlk olarak, Kokand'da Türkistan otonomisi ilan edildiğinde, M. Çokay bir aya geçer geçmez Alaşorda hükümetinin meydana geleceğinden haberdar olmadı ve onu şartların getirdiği yorgunluktan düşünmedi bile. İkinci olarak, Alaşordu hükümetinin üyesi olmasını uygunsuz göremeyiz. Çünkü Alaşorda hükümetine oy veren Aralık toplantısı "Bir ay süresinde Alaşorda

Türkistan Kazaklarını birleştirecek, birleştirmese bile halka bildirecek" diye karar almıştı. Okuyucuya meselenin açık olması için şunu ekleyebiliriz. 1917 yılının buhranları sırasında Kazak aydınları arasında Kazak ülkesinin Devlet birliği konusunda ortak fikir olmadı. M. Dulatulu bu mesele konusunda şu açıklamaları yapıyor: " O sırada Türkistan ile Kazak birleşmeli diyenlerin düşüncesi Rus baskısından kurtulmak ve milliyet menfaati için Orta Asya ülkeleri ile birleşmemiz gerekir " diyorlardı. Bökeyhanulu Alihan'ın fikri ise: Orta Asya olarak (Özbek ve diğerleri ile birleşmeliyiz. Onlarda gericilik (konservatizm), din yolunda tutuculuk (fanatizm) güçlü. Onlar hoca, mollaların yönettiği halktır, şeriata sınıksız bağlanan halkın, ekonomisi farklı, kültürleri bizden de aşağı. Bu sebeplerle iki kör birleşirse yaşayamayacağız fikrini ileri sürdü. Bökeyhanulu'nun bu fikrine biz de katlıyoruz, diye bildirdi. (KP: YKK. Arşivi. 78754 iş. GT, s. 41 42)

Olayların akışı bu iki otonominin yaşamını uzun sürdürmedi. Halkların kendilerini yönetmesi, haklarının sağlanmasını hedef edinen ve birbirleriyle mücadele eden siyasi toplar durumunda, bu meselenin başka türlü çözülmesi mümkün olmazdı. Fakat bizim için açık olan bir mesele, M. Çokay'ın hayatının sonuna kadar Türkistan halklarının bağımsızlığı ve onların devlet birliği fikrini koruması idi. Bu fikrin ögütçüsü olarak, hayatına son verdi. Sağlığında söylediği bu fikrin, XX. asır sonlarına doğru gerçekleşme imkanlarının zor olacağını farkında olarak, stratejik yönden ne kadar derin ve açık olduğunu zamanın ispatladığına hiç şüphemiz yoktur. Rusya emperyası içerisindeki iç mücadelenin güçlenmesi sırasında M. Çokay önce 1920 yılında Mankıstay'dan Gürcistan'a geçiyor, sonra, yani 1921 yılının Şubatı'nda İstanbul'a gidiyor. Burada bir küçük noktaya değinmemiz fazlalık olmaz. M. Çokay Gürcistan'da dergi yayınladığı sıralarda, Taşkent'teki Sultanbek Kozanulu'ndan bir telgraf alıyor. Önce tutuklayıp, sonra özür dileyen Sovyet hükümetinin, Kokand hükümet üyelerine amnistiya (genel af) ilan ettiklerini, Mustafa'nın da Taşkent'e dönebileceği bildirilmişti. Mustafa Çokay bu arada çok doğru bir karar alabildi, dönmedi. Böylece onun hayatının sonuna kadar süren sürgün (politik sığınık) hayatı başlıyor. Mustafa'nın ülke dışına

gitmesi doğru idi. Hayatının sonradan gösterdiği gibi, dış ülkelere gitmeyip, vatanında kalan Alaş aydınlarının kaderi iki türlü oldu. Biri, Sovyet iktidarını iç dünyaları kabullenemedi, ama kabul etmeye mecbur oldular. A. Bökeyhan OGPU sorgulamasında verdiği cevabında: " Ben Sovyet hükümetim sevmiyorum, ama kabul ediyorum ", demişti. A. Baytursunulu " Ben sadece vatanımın medeni gelişmesini sağlayabilen iktidarı kabul ediyorum ", diye Sovyetlerin bu vazifeyi yerine getirebileceklerinden şüpheleniyor. Bu tarafı tutanlar öne sürüldü, soma tamamen kurşuna dizildi. İkinci taraftakiler, Alaş ideolojisinden, yani milli bağımsızlığından vazgeçtiklerini resmi şekilde bildirip, (M. AVEZOV, A. ERMEKOV) Sovyetlere boyun eğmeye mecbur oldu.

M. Avezov'un resmi beyanından alıntı: "Kazakistan'daki iç ve dış mücadele gruplar ve şahısların endişelerine rağmen, bildiriyorum, onların geçtiği yol, tarih tarafından reddedildi, ölüme götürecek bir yoldur tenkit ederek... bu gibi toplarla olan eski bağlarımı, sonuna kadar koparacağım. Eski yolumdan ve onlarla bağlayan eski görüşlerimden vazgeçeceğim. "

Bu yolu tutanların kurşuna dizilmeden kurtularak ve Sovyetleri samimi olarak kabul ettiklerini söyleyemeyiz. Vatanlarında kalan Alaş aydınlarının kaderlerinin böyle olacağını M. Çokay farkında idi. Bundan dolayı sürgün kaderini seçti. Onun bu adımı insani cesaret idi. Çünkü, gurbette siyasi mücadele vermek, Kazak evladı için alışılmış bir durum değildi. Bizim için M. Çokay'ın gurbete gitme sebepleri belirsizdi. Onun bu kararı almasını kimlerin telkin ettikleri de belirsiz. Bu sorular hiçbir zaman cevaplanmayabilir. Belli olanı, Mustafa Çokay bu kararı, Rusya emperyası içerisinde Bolşevik sistem oturtulduktan soma aldı. Tereddüt etmeden, sevgili eşi ve hayat arkadaşı Marya Yakovlevna'yı alıp İstanbul'a gitti. Ama oradan Paris'e geçti. Ona Türkistan'daki Bolşevik iktidarla mücadele için Avrupa ortamı, Avrupa mücadele tecrübesi gerekli idi. Kerenski'nin yayınladığı "Günler " ve Milyukov'un Son Haberler gazetesinde çalıştığı bu amaçları gözetlediği açıktır. Ama Mustafa'nın bütün ve bağımsız Türkistan ülkesinden Bolşeviklerin hoşlanmadığı gibi Paris'teki Rus demokrasisi de hoşlanmadı. Emigrasyondaki Rusya'nın hedefleri ile ince ruhlu Mustafa'nın anlaşamayacağı belli

idi. Bu sebeple o, çok uzatmadan (1923) Rus gazetesiyle bağımlı koparıp, Kerenskii ve Miluykov'dan uzaklaştı. "Eğer ben gün geçtikçe separatist olmaya başlarsam" diyordu; Marya Yakovlevna'ya, bundan Ruslar suçludur. Türkistan sadece bir kağıt üzerindeki fedarasyon cumhuriyetidir." (ÇOKAY, 107)

Mustafa Çokay'ın Paris'e gelmesinin amacı, vatani Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele etmektir. Türkistan'da yürütülen Bolşevik denemelerinin ilmi tenkidini yayınlamaktır. Bu giib vazifeyi yerine getirmek için onun tecrübesi de yeterli idi. Devlet Dumasındaki sekreterlik, Taşkent'te yayınlanan "Birlik Tu" gazetesinin yönetmenliği, Gürcistan'da "Erkin Dağlı", "Mücadele" gazetelerindeki faaliyeti, "Riş Ülkelerde" dergisinin yönetmenliği tecrübe kazandırmıştı.

Mustafa Çokay'ın yayında tenkitle uğraşmasına, Sovyetlerdeki, özellikle Türkistan'da özgür fikrin gittikçe kısıtlanması sebep olmuştu. O, Bolşeviklerin sınırsız iktidara yönelerek, hiçbir karşı gücü oluşturmayacağını farkında idi. Bu sebepten onun anladığına göre, Türkistan'daki Sovyet iktidarını eleştirme amacını, 1922 yılından itibaren yayınlanmaya başlayan, Zeki Velidi yönetimindeki "Yeni Türkistan" dergisi gerçekleştirebilirdi. Daha sonra bu yayını 1929-1939 yıllarında süreli "Yaş Türkistan" dergisi değiştirdi. Bu yayının yöneticisi kendisi idi. Derginin amacını bildiren "Bizim Yol" adlı ön sözünde M. Çokay "Eğer biz halkımızın Milli bağımsızlık ruhunu zayıflatmadan 'Yaş Türkistan' sayfalarında verebilirsek o zaman hepimiz için değerli ve çok ağır sorumluluk getiren görevin yarısını yerine getirmiş oluruz.

"Bu işimizde gösterilen yardım yok denebilecek kadar. Ancak biz vatanımızın Milli bağımsızlık iradesinden, vatandaşlarımızın manevi isteklerinden destek alıyoruz. Bu sebepten ağır şartlara rağmen yayını başlatacağız " (ÇOKAY, 1929)

M. Çokay Türkistan'daki Sovyet iktidarının halkçı niteliğine inanmadı, ciddi eleştirmeyi kendi görevinden saydı. "proleteryaşız/Ve "proleteriyat" diye sınıfı kimsenin duymadığı Türkistan'da, Moskova, "Proleteriyat diktası nedir?" sorusuna "tabii, Rus proleteriyat diktası" diye uygun cevap getirdi, diye yazdı. Bu ön sözünde 1920-1930'lu

yıllarda, Türkistan'da Sovyet iktidarının gerçekleştirdiği toprak reformunu, devlet yönetiminin, zengin sınıfın mülküne el koyulmasını, göçbeleri yerleşik hayata geçirmesi gibi sosyal, ekonomik denemeleri eleştirme ve inceleme faaliyetlerinde M. Çokay ve onun yayınları büyük katkıda bulundular. Onun "Sovyet İdaresindeki Türkistan" adlı eseri meseleyi dışarıdan gözetleyen batılı bir aydının eseri değil, Türkistan'da gerçekleşen işlerin kökenini, sebeplerini bilen, bu bölgede yetişen araştırmacının tahlili idi. Bu sebepten güçlenmeye başlayan totaliter rejim ve Stalin'e M. Çokay'ın eleştirileri hoş gelmedi. Onlar için, bu eleştiriler, Batı ve Sovyetler Birliğine düşmanca fikirler oluşturma tehlikesini yarattı. Bu sebepten, Stalin'in propaganda mekanizması 1920'li yıllardan itibaren bu konuda kasıtlı faaliyetler yapmaya başladı, başında da Stalin'in kendisi bulundu.

M. Çokay eleştirilerinin önemi, onun sayılara dayanan bilgilerinin kesinliğinde idi. Bu bilgileri M. Çokay Türkistan'daki Rus ve Kazak dili yayınlardan alırdı. O, yayınlardan birisi Taşkent'te 1920-1925 yıllarında yayınlanan resmi "Ak Yol" gazetesi idi. Kazakistan'daki sosyal değişimleri eleştirmeyi amaçlayan bu gazete, o sıralarda Sovyet Türkistan'ındaki karşı tarafı tutunan bir tek yayın idi. 1920-1925 yılları arasında bu gazete etrafında Alaş, Milli mücadele ruhlu aydınların toplanması, yayının eleştirici yeteneğini oluşturmuştu. "Ak Yol" un ideolojik yönlerini Sovyet sistemine karşı bulan J. Stalin 1925 yılının 29 Mayıs'ında "Ak Yol" gazetesini ilgili tavrıyla uyardı. Orada "Benim bu günlerde 'Ak Yol' gazetesi ile tanışma fırsatım oldu. Ben bununla, belirsiz Çokayev ve Akgvardya (beyaz ordu) yayınlara makalelerini hatırladım. En korkunç olanı da bu makalelerle dergiler arasındaki 'Ak Yol' un manevi 'birliğini' yakaladım. Olağanüstü, ama olgu budur. 'Ak Yol' böylece Çokay'ı bilgilendiriyor" diye yazdı. (PRESİDEN)

İ. Stalin'in "Ak Yol" eleştirisinin basit bir eleştiri olmadığını, Sovyet gerçeğinin M. Çokay gibi karşı taraftarlarına yardım eden eleştiri olduğunu vurgulayarak, "Bu gibi eleştirilere Sovyetler Birliği'nde yer verilmemelidir." diye yazdı. Mektubunun sonunda Alaş aydınlarının ideolojik işe katılmalarına tamamen karşı

olduğunu bildirdi. "Böyle olmayınca, Çokayev'in Kazakistan'da zafer kazanacağı hakikate dönüşecektir", diye sonuçladı. (PRŞİDENT ARŞİVİ)

Yaklaşık bu dönemlerden itibaren M. Şokay Türkistan'daki sosyal değişimlerin Batı Avrupa'daki karşı tarafları olmaya başladı, sırası gelince Stalinci propoganda mekanizması, Çokayulu'nun yayınladığı makalelerle haberdar oluyordu. Onların bu karşılıklı "ilgileri" M. çokay'ın vefat ettiği 1941 yılının Aralık ayına kadar sürdü. 1920 yılının ortalarından itibaren Avrupa'daki Mustafa Çokay'a eski Başkurt Cumhuriyetinin yöneticisi Zeki Velidi katıldı. Onlardan önce, Tatar aydınları Yusuf Akçura, Sadri Maksudi, Gayaz İshaki vardı. Biz bu günlerde bağımsızlığımıza kavuştuğumuz sıralarda, halkımız için ağır dönemler olan 1920'li yıllarda, siyasi faaliyetlerini devam ettirmeyi sağlayan, destek olan Avrupalı demokratlara memnuniyetimizi belirtmemiz gerek. Avrupa'ya sığınan Tatar aydınları ile birlikte, sürgünlerin hayatı ve hizmeti araştırılmaya değer konulardır. Bu arada M. Çokay'ın faaliyetini açıklayan belgelere değinmekte yarar vardır.

Avrupa'ya giden çeşitli milliyete mensup aydınları 1920'li yıllarda Varşova'da sizin ve bizim bağımsızlığımız için ortak, Stalin rejimine karşı istiklal "Prmetry" adlı kurumu kuruluyor. Onun arasında Marşal Pilsutski'in bulunduğu Polonya Demokrasisi destekliyor. Bu kurum aracılığıyla 1929 yılının Mayıs'ında Varşova'da Şarkiyat Enstitüsü ilmi teorik konfreansı düzenleniyor. Bu konfreansda M. Çokay Sovyet iktidarının Türkistan'daki durum hakkında konuşma yapıyor. M. Çokay ve diğer Türkistanlı siyasi sürgünleri dinlemek için buraya Moskova'dan, SSCB Dış İşleri Bakanının Şark Bölümü başkanı General Gluşko ve ekibi geliyor. Bu ve başka belgeler, OGPU'ya M. Çokay ve Alaş liderleri arasında münasebet olduğu ihtimalini gösteriyor. 1927 1930 ve 1930 1932 yıllarında iki kere, Alaş hareketi yöneticilerini tutuklama ve suçlama dönemi olmuştu. Bu mahkeme sırasında Alaş aydınlarını sorgulamada sorulan soru, Mustafa Çokay ve Zeki Velidi ilişkileri konusunda idi. Bu sorulara verilen cevaplardan bahsetmenin mümkün olmadığından dolayı, sonuç olarak söyleyeceğimiz, sorgulama sırasında Alaş

aydınları M. Çokay aleyhinde konuşmadılar, onun bağımsızlık hareketinin değerini bildiler. Özellikle ağır şekilde sorgulananlar 1922 1924'lü yıllarda Almanya'da tahsil yapan G. Birimjanov, A. Munaytpaşov, Kozıbekov ve Bitileyov idi. (PRAVDA, 1929; 127)

Mesela, M. Çokayulu aleyhinde konuşması olan G. Birimcanov'ın sorgulamada verdiği cevabı: " Çokayev Berlin'e geldi. Ben ona hayatı hakkında sorular sordum. Daha önce görmüştüm, ama tanışmıyorduk. Benim fikrime göre, avangardcılarla (beyaz ordu) ilişkisi olan, bir siyasi sürgün tipidir. O, gazetede çalıştığından ve yaşamın kötülüğünden bahsetti. SSCB'deki durumu sordu. Sovyet hükümetine hakeret etti " dedi. Günümüzde M. Çokayulu'nun eleştirileri ne kadar doğru ve Sovyet iktidarının Türkistan'daki geleceği hakkındaki yorumu ne kadar gerçeğe uygun düştü ? Sovyet ideolojisi yayınlarının M. Çokayulu'nun yaptığı eleştirilerin işlerine gelmemesinin sebebi vardı. Çünkü yukarıda belirtilen J. Stalin'in mektubunda bildirildiği gibi M: Çokayulu eleştirisi ile doğrudan ilişki olduğu tartışmasızdır. Bu ilişkide iki tarafın da suçu yoktu. Asıl suçlu, onların eleştirisine sebep veren Sovyet Türkistan'ı gerçeği idi. Burada şu durumları da dikkate almalıyız. M. Şokayulu'nun eleştirisi sadece "Ak Yol" gazetesi etrafında toplanan Alaş aydınlarıyla örtüşmüyor. Bununla birlikte 1920 1930Tu yılları Sovyet yöneticiliğindeki T. Rıskulov, S. Aslenyarov, S. Saduakasov vs. Kazak aydınlarının eleştirisi ile aynıydı. Başka bir tabirle, M. Çokay ve ülkedeki aydınların Sovyet idaresini tahlil etme konusundaki eserleri, yolun iki tarafında bulunarak ortak meselelerinden bahseden komşular diyalogunu hatırlatıyor.

M. Çokay tenkitlerine Ekim Devrimini Türkistan halklarının büyük sevinçle kabul ettiği konusundaki Sovyet propoganda tarihi gerçeğe ne kadar uygun olduğunu açıklamayla başlıyor. O, Türkistan halklarının, onun içinde Kazak halkının Ekim devrimiyle hiçbir alakasının olmadığını, Bolşeviklerin programlarını anlatma amacıyla Kazaklar arasında propoganda işlerini, sadece iktidara geldikten sonra başlattığı, onların sözü ile işi arasındaki uyumsuzlukların, Sovyet iktidarının ilk günlerinde bile görüldüğünü delillerle açıklıyor.

Bu mesele ile ilgili şunu söylemeliyiz. Biz

şimdi, XX. asır sonlarına doğru Sovyet dönemindeki tecrübemize ve dünya halklarının gelişme yoluna dayanarak Kazak ve diğer Türkistan halklarının Ekim Devrimi'ni kabul edemeyişlerinin tabii olduğunu söyleyebiliriz. Türkistan halklarının Ekim Devrimi'ne alakasını, onların ekonomik sosyal gelişmesi ile bağdaştırmadan kurmak temelsiz olur. Zamanın gösterdiği gibi bu gibi ilişki aslında komünist ideanın hayalciliğine, pratik anlayışta Türkistan halklarının menfaatim aykırı gelmesindedir.

M. Çokayulu'nun "Sovyet Yönetimindeki Türkistan" ve diğer eserlerinde özellikle incelenen meselelerden biri, toprak meselesidir. Bu eserinde, "Sovyet yönetiminin Kazakistan'daki tutumu, yıkılan Çarlık döneminin eski politikasını hatırlatıyordu", diye yazdı. (ÇOKAYEV, 1993) Bu abartılı bir fikir değildir. Bu mesele ile aşına olan, biz, cesaretle söyleyebiliriz, Çarlık yönetimi toprak meselesinde Sovyet hükümetiyle kıyaslanamaz. Sovyet yönetimi toprak meselesi ile ilgili Kazak halkına verilen vaadini yerine getirmedir. 1921 1922 'li yıllarda yapılan toprak reformu, büyük bir hızla başlatılmasına rağmen, çözümünü bulamadan durduruldu. Çünkü Merkezi yönetim için uzaktaki "taşra"nm çıkarından ziyade, iç Rusya bölgelerinden taşman Rus köylüleri ve orta zengin köylülerin başlatılan toprak reformunu durdurmayı talep eden istekleri daha anlamlı ve yakın idi. Tarih sahasında hala doğru değerlendirilemeyen, Serafimov'un başkanlığı ile kurulmuş olan, V.SİK (Sovyetler Birliği Yürütücü Komitesi) . Ayrıca kömitenin (1921 1925), Kalin'in emri ile Jetisu (şimdiki Almatı bölgesi, Kırgızistan'ın Şu ve Issık göl bölgeleri) topraklarında Rus autonomyasını kurma konusunda sosyal, ekonomik uygulama bunların delilidir. İkinci olarak, Kazak yurdu ile aydınlarının, iç Rusya'dan göç edenler dalgasını durduramaz istekleri ayak altı edildi ve totoliter sistem oturduktan sonra, yerleştirme politikası yeni safhada gelişti. 1929 yılında Kazakistan'da Pereselen (yer değiştirenler) yöneticiliği açılıp, bütün cumhuriyet içerisinde Çarlık dönemindeki yer değiştirme sistemi yeniden yapılandırıldı. (GRADA) Tam bir sömürge niteliğindeki bu örgüt Bolşeviklerin amacım gizleyerek göstermemeye çalışan şu görevleri yüklendi. " Kazakistan Sovyet Muhtar Cumhuriyeti ekonomisinin gelişmesini sağlamak, büyük ekonomi kurarak köyleri yeniden

kurtarma, Türkistan, Sibirya'ya yakın yerleşim bölgeleri ekonomisini geliştirme, yerli halkı organize ederek ekonominin en yüksek türüne geçmesini sağlamak " .

Göç edenler meselesiyle ilgili teşkilat kurup, iç Rusya rus köylülerinin taşınmasının yeni döneminin açılması ve göçebe Kazak yaşamım birden yerleşik yapmaya çalışılması ile aynı anda yürütülmesi tabii tesadüf değildi. Kazakları yerleşik hayata mecbur ederek, (aslında verimsiz, çöl bölgelere) Rus köylülerine geçecek fazla toprakları çoğaltmayı gaye edinen sömürgecilerin, Çarlık döneminden itibaren süre gelen isteğini Sovyet iktidarı bir kararla gerçekleştirdi. M. Çokay Sovyet iktidarının Türkistan'daki kadro politikasını da eleştirdi. O, meşhur yazar G. Safarov'ın "Sömürgecilerle kendileri ile denk komuşup, yerli halkı yönetebilen yöneticileri lüzumsuzdur. Onlara sadece tercüman ve polisler gerek " fikrinin doğru söylendiğini ve bu politikanın 1930Tü yıllarda bile değişmediğini yazıyor. M. Çokay Türkistan'dan çok uzakta olduğu için Sovyet iktidarının o dönemdeki kadro politikasının gözle görünmeyecek yönlerini fark edememesi de mümkündür. Mesela, 1920'li yıllarda Kazakistan'da yöneticilikten türlü suçlamalarla , çok yetenekli, tanınmış aydınlar uzaklaştırıldı. Merkezin emirlerini hemen yerine getiren Goloşçekin gibiler geldi. Bunun hakkında Alaş aydınlarından Mirzagazi Esbolulu 1929 yılı UGPU'a verdiği bildiride " partiyadan " milliyetçi ve başka suçlamalarla en yetenekli Kazaklar uzaklaştırıldı. Onların yerine önemsiz birileri getirilip, onları kullanarak, Kazaklar kendilerini yönetmekte iddiasını söylüyorlar." diye yazdı.

Kazakistan'da iktidara Goloşçekin'.in gelmesi ile, yönetimdeki değişiklikler 1932 1933 yıllarındaki halk trajedisine yol açtı. Biz burada Türkistan'daki Sovyet idaresiyle ilgili M. Şokayulu'nun dikkatini çeken bazı meselelere değinmiş olduk. Büyük devlet adamının çok yönlü meselelerle ilgili çalışmalarını bir makale çerçevesinde incelemek mümkün olmayacaktır. Bizim söylemek istediğimiz Sovyet hükümetinin Türkistan'daki türlü sahalardaki siyasi faaliyetleri inceleyerek, onun sömürgeci Çarlık yönetimiyle bağdaşğını ve bu yönetimin göstermelik faaliyetleri yayın aracılığıyla, M. Çokayulu'nun sürgün çalışmasının temel ve asıl yönü olarak

değerlendirilmesinin gerektiğidir. Çünkü S. Şekibayev gibi yazarların M. Çokayulu'nun 1941 yılındaki faaliyetine Türkistan bölgesinin teşkil edici olarak gösterip, 1920 1930'lu yıllardaki sosyal adalet arayışlarını ispatlayan teorik, gazetecilik ve siyasi faaliyetini dışlayıp, unutturmaya çalıştığını görürüz. Sevgili eşi Marya Şokay'ın bildirdiğine göre, Mustafa Çokay iktidar hırsı ve kendi menfaatini öne çıkarma duygusu olmayan insanmış. Ama zaman, ortam, siyasi akım onu her zaman önde olmaya itekledi. Mesela, 1917 yılının Kasım'ında Kokand'ta Türkistan autonomyasını ilan edip ilk günlerde onun yönetimini M. Tıñşbayulu'na teklif ediyor.

M. Tıñşbayulu birkaç gün sonra bu görevden istifa ettikten sonra, kendisi ele alıyor. M. Çokay'ın gösterdiği hizmetinin çok olduğu kanaatindedir. Marya Çokay hatıralarında şu fikirleri söylüyor: " Hayatının son dönemlerinde, 1940 yılının savaş sıralarında, o her zaman Türkistan'ın Bolşevik baskısından kurtulmasını arzuluyordu: ' Allah, ülkemizin bağımsızlığa kavuştuğunu nasip ederse, ben sadece propaganda ile uğraşırım. Gençler hükümet kurarsa, ben ülkemizin tarihi ve diğer ülke halkları hakkında harika kitaplar yazmayla uğraşırım!' ", diyordu. M. Çokayulu'nu Türkistan lejyonu kurucusu, katil, din adamı olarak göstermek isteyenler de yok değildir. Bu gerçeğe uymayan bir iftiradır. Böyle dememizin sebebi, M. Çokayulu'nun "Türkistan Lejyonu" gibi askeri teşkilat ortaya çıkarmadan önce vefat ettiğine dair belgeler yeterlidir. Bunlardan birkaçını söyleyebiliriz. Bu sırada en değerli bilgi M. Çokayulu'nun eşi Marya Çokay'ın hatırasıdır. Hatıra Rusça yazılıp, Türkçe'ye çevrilip, İstanbul'da 1972 yılında yayımlandı. Bu hatırasında Marya Yakevlevna, Berlin şehrinde " Viktorya " hastanesinde 1941 yılının 27 Aralık'ta vefat eden eşi Mustafa'yı son sefere uğurladığı şöyle yazıyor: " Cam duvarın öbür tarafında ağaç tabutta Mustafa üzerinde ipek pijaması yatıyordu. Yüzünü beyaz bir bezle örtmüş, elleri karnının yanında uyuyormuş gibi, yüzü gençleşmiş gibi göründü. Ölmüş değil, uyuyormuş gibiydi. Karşıdaki duvara tabutun kapağını dayamışlar. Ben Paris'ten Kur'an ve sarı getirmiştim. Ellerinin üzerine Kur'an'ı koyduk, tekke ve sarığı, Müslümanlardaki gibi başına geçirdik." Ölen insana yapılacak hizmeti hemşerileri yapmış

olabilir. Buna rağmen Marya Çokay'ın kendi eşini tanınamaması mümkün değildir.

Bu hatırasında Marya Yakevlevna Mahmut Aykarlı diye birisinin, " Vefasızların Hikayesi " adlı kitabındaki M. Çokay'ın 1942 yılında öldüğüne dair fikrini reddediyor. Bununla birlikte, eşinin başına dikilen mezarlıkta onun vefat ettiği zamanla ilgili" 27. 12. 1941 " yazısını geçen sene Berlin'e seferimizde mezarlıkta gördük.

Türkistanlı Alaman esirlerinin durumunu iyi tanıyan eşinin özelliklerini iyi bilen Marya Yakevlevna, " Mustafa'nın Almanlarla birleşip iş yapması mümkün değildi " diye yazdı. Mustafa'nın eşine yollanan mektubunda Türkistanlıların ağır durumu hakkında şu satırlar yazılıdır: " Ben yardım isteyen, ümit eden bahtsız biçarelere hiçbir yardım edemediğim için eziyet çekiyorum. Bu durumlarda bundan ötürü dayanamıyorum, ölsem daha iyi olurdu. Dün 35 insanı kurşuna dizilmeden kurtardım, ama ne zamana kadar devam edeceği belirsiz. Onları bir çukura yerleştirdim, şimdi Kasım ayı, onlar yaz elbiseleriyle, yan yalın, soğuktan korunmak için elleriyle yer kazmaktalar. Onlara köpeklere verilen ekmeğe veriliyor, su yok. Onlara bez, soba gibi soğuktan korunmaları için bir şeyler verilemesini rica ettim. Verecekler mi vermeyecekler mi o da belli değil. Hayvandan da öte bu medeniyetli insanlar" Onlarca toplama kamplarını gezmemliyim. Gücüm, halim yetmiyor, manevi yönden ne kadar yorulduğumu söyleyemem. Ben ölmek istiyorum. Şu "ölmek" kelimesiyle mektubuma son vermek istiyorum.

M. Çokayulu'nun hayatının son sıralarındaki hali böyleydi: 1942 yılının savaş hareketleriyle ilgili bilgilerden "General Mustafa Çokay" hakkında bilgilerin çıkabilmesi mümkündür. Ama o, bilgilerin gerçek M. Çokay'la ilgisi olamayacağı tartışmasızdır. Marya Yakevlevna eşinin savaşa, yaratılışından karşı olan karakteri, yumuşak, ince ruhlu bir adam olduğunu yazıyor. Bizim bu iddiaları kabul etmemiz saçma olurdu.

Sonuç olarak, zamanın gösterdiği gibi Türkistan'daki sosyalist sistem Kazak ve diğer halklara Milli bağımsızlık ve ihtiyacı olan ekonomik, sosyal gelişmeyi sağlayamadı. Sovyetler Birliğinin dağılması, sosyalist denemenin yenilmesi, bunun delilidir. Öyle ise, bizim bugün Mustafa Çokay ve başka aydınların hayatlarını uğruna verdiği bağımsızlıktan

vazgeçmeye hakkımız yoktur. Bu Mustafa Çokay ve Alaş aydınlarının emanet ettiklerine hürmet, gelecek nesil huzurunda vazifemizdir.

Mustafa Çokay kim? sorusuna tekrar dönelim. Mustafa Çokay, zamanında Türkistan'daki Sovyet iktidarının sömürgecini doğrukavrayıp ve onunla mücadeleye hayatım

fed eden, üstelik bu mücadeleye Türkistan halkları tarihinde olmayan yeni bir safha kazandırıp, yeni entelektüel ufkunu yükselten devlet adamıdır. Onun hayatı, yüce vatani için, Türkistan için sürekli yangın halinde geçen büyük bir insanın yoludur.

KAYNAKLAR

ALİŞİRNEVAİ, 1972	Eski Özbekçede Aktarma, Moskova.	RAŞİDAD-DİN 1952	El Yazıları Mecmuası, Moskova.
ÇOKAY, M. 1997	Mustafa Çokay, Hatıralar, İstanbul.	TOGAN,Z. V. 1991	Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarih, İstanbul.
ÇOKAYEV, M . 1993	Sovyetler baskısındaki Türkistan, Almatı.	1994	Hatıralar, Ula.
ÇOLDASBEKOV, M . 1986	Yolgtegin Kültegin, Eski Türk Yazılan, Tercüme.	SULTANGALİYEV, M. 1992 1993	Makaleler, Konuşmalar, Bigiler, Kazan.
EGEBAYEV, A. 1986	Balasagun Y. Kutadgu Bilig, Tercüme.		"Kazakistan gazetesi", s. 256
GAYAZ, İshaki 1993 1995	İdilUral Vaverejniye çelni. Gasırlar arazi Kazan		KS Prezidentini arşivi, 141k. KS, OMA, 7k KS.MEK arşivi, 78754
GÜMİLEVA. 1993	Eski Türkler 1917 1924 yıllarında Komünist	1932 10 Haziran, s. 131	"Kazakistanskaya pravda"
KLİMOV S. 1987	Partisinin Orta Asya'daki Askeri Organize Faaliyeti, Taşkent.	1917 ----- 1949-1950	"Türkistan habercisi", 9 Aralık "Yaş Türkistan", Mustafa Çokay anılar.
KONRATBAYEV, O. 1994	Turar Riskulov, Sosyal ve Devlet Hizmeti, Almatı	1929 1929	"Pravda", 6 Haziran, s. 127 "Yaş Türkistan", Paris, s. 1